

«HEL.LENISMES AL CATALÀ MEDIEVAL: BILINGÜISME
O LLENGUA FRANCA?» *

Jordi Redondo

(Universitat de València)

Les relacions entre dues llengües mediterrànies com ho són el grec i el català, no han estat objecte de cap mena d'anàlisi exhaustiva, i tan sols hi podem referir els treballs d'un sol estudiós. És clar, si aquest autor es diu Joan Coromines, el millor filòleg català d'aquest segle, calia esperar el millor. Però el cas és que Coromines, que hi va esmerçar bona part de la seua feina anterior a la guerra espanyola ¹, mai no va tornar directament al tema, tot i que el seu *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* ens ha proporcionat testimonis valuosíssims del seu interès de sempre per aquest capítol de la història de la nostra llengua.

1. La llengua franca de la Mediterrània i els hel.lenismes del català.

Nadal i Prats, autors de la monografia més extensa sobre la història del català, convenen a reconèixer que els hel.lenismes hi han arribat en diverses èpoques ²: amb la intermediació del llatí, que en pot arribar a deformat la pronúncia ³; a l'època que ells

* L'autor d'aquesta nota ha d'agrair les observacions formulades per A. Hatzidaki i N. Kaplanis (Salònica), i molt especialment les d'E. San Luis (València) i A. Kanaris (Salamanca).

¹ J. Coromines, "Les relacions amb Grècia reflectides en el nostre vocabulari", *Entre dos llenguatges III*, Barcelona 1977, 178-227 (= *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics 3*, Barcelona 1936, 238-315).

² J. M. Nadal & M. Prats, *Història de la llengua catalana I. Dels orígens fins al segle XV*, Barcelona 1982, pàg. 26.

³ Val a dir, com és lògic, que aquesta etapa pertany a la història del llatí, i no pas a la del català; d'altra banda, caldria que haguessin fet un esment als hel.lenismes que es produïrien pel contacte amb els ibers, tot i que no en tinguem evidències objectives.

anomenen *bizantina*, i que en realitat es correspon només amb la segona meitat del segle VI; a través de l'àrab, al llarg de tota l'Edat Mitjana; a l'etapa que aquí ens interessa, del segle XIII al XV; i finalment, a l'època moderna, com a conseqüència i del millor coneixement de la cultura grega antiga i dels avanços científics. Tanmateix, pel que fa a les nostres relacions amb la llengua grega antiga i medieval, no estem en situació de vantar-nos ni d'una tradició d'estudis digna de la literatura catalana, ni tan sols d'un mínim nombre de materials per a l'ús quotidià ⁴. No ens ha de sorprendre, doncs, que el tema dels hel.lenismes d'origen medieval -directament del grec, o bé mitjançant una altra llengua romànica o l'àrab- no hagi merescut gaire atenció els darrers vint anys, per no remuntar-nos a dècades precedents. El més sorprenent, però, és la constatació que ambdues llengües tenen una petita història comuna, paral·lela als episodis que uneixen tots dos pobles als plans polític, social i comercial ⁵.

L'estat de la qüestió, per escàs que en sigui l'interès demostrat fins ara pels estudiosos d'una i altra banda, no ha considerat mai de debò la hipòtesi d'un contacte directe entre el grec i el català medievals. Cal reconèixer d'antuvi que la interrelació d'ambdues llengües és deguda en part a l'ús comú de la *lingua franca* ⁶ de la

⁴ Esperem la propera aparició del *Diccionari Grec-Català* de la Fundació de l'Enciclopèdia Catalana, que ha de constituir un referent valuósíssim per als nostres estudiants de grec clàssic, i indispensable també per als especialistes. En canvi, no ens ha merescut un judici favorable l'obra de J. Alberich & M. Ros, *La transcripció dels noms propis grecs i llatins*, Barcelona 1993, per tal com no només demostra un abandó sorprenent dels principis fabrians que conciliaven les pronúncies oriental i occidental -vegeu els *Documents de la Secció Filològica* de l'Institut d'Estudis Catalans, 1, 1990, pp. 79-80- que Alberich i Ros no desmenteixen, potser per desconeixement-; és que tampoc no arriba a proposar un model de transcripció acceptable, sinó que depèn sempre d'un filtre llatí històricament inexistent per la major part dels termes, a més d'in necessari per a un ús digne i normal.

⁵ Cf. J.M. Nadal & M. Prats, *op. cit.*, pp. 379-380: *En definitiva, podem dir (...) que si posseïm força dades que ens defineixen el significat de l'estada dels catalans a Grècia per a una història social i política de la llengua catalana, ens queda encara molt de camp per córrer i estudiar què ha significat en la història interna d'aquestes llengües en contacte.*

⁶ El terme *lingua franca* deriva de l'àrab *lisan al-faranj*, 'llengua europea'. Constitueix, per tant, una creació propera per les característiques i les funcions als *pidgin*. Per als *pidgin*, vegeu J. Aitchinson, *El cambio en las lenguas: ¿progreso o decadencia?*, Barcelona 1993 (= *Language*

Mediterrània, el que explica una certa presència d'hel·lenismes a la llengua de la marineria; estem al·ludint al que la moderna sociolingüística denomina també com a *sabir*⁷, que és l'antic nom que rebia la llengua, de base romànica, emprada pels comerciants i mariners de tota la Mediterrània, des de l'època medieval i fins no fa tants anys, i que alguns literats van recollir a les seues obres⁸. A aquesta llengua franca es deu la introducció al català de veus com ara *bastaix*, *galera*, *xarxa*⁹, i d'altres de menys comuns com, per citar-ne una, l'ictiònim *escorpa*¹⁰. Ara bé, al costat d'aquests termes habituals dins les activitats comercials a totes les èpoques¹¹, cal considerar també una altra sèrie de paraules que no es deuen a la influència d'una parla internacional. Aquests termes, més enllà de les limitacions expressives pròpies d'un *sabir*, fan evident la dimensió real del procés d'aculturació protagonitzat pels parlants d'ambdues llengües. És així com s'explica, al nostre parer, l'ús de termes carents de tota vinculació amb les activitats de comerciants, mariners i pescadors¹².

Change: Progress or Decay?, Cambridge 1991), pp. 204-213. En tractar-se d'una parla de caire tècnic, que no és pròpia de cap territori concret, no ha donat origen a cap parla criolla.

⁷ El terme *sabir* deriva possiblement, de l'italià toscà *sapere*.. Aquesta parla és encara viva als ports del Magrib.

⁸ La comèdia, sempre atenta a les parles alienes a la competència de l'espectador -cf. C. Morenilla, "De Aristòfanes a Chaplin. La caracterització lingüística del foráneo en el drama occidental", *Kleos I*, 1994, 19-39-, es fa eco d'aquesta llengua franca a diverses peces de Molière, Calderón de la Barca i Carlo Goldoni. Vegeu també al respecte H. i R. Kahane, "A case of glossim: Greghesco and Lingua Franca in Venetian Literature", *Mélanges Skok*, Zagreb 1985, 223-228.

⁹ Els termes més corrents són: *amant*, *arjau*, *bastaix*, *bolitx*, *embornals*, *estamanera*, *escar*, *estrop*, *galera*, *gòndol*, *gümena*, *nòlit*, *ormeig*, *ormejar*, *palangre*, *panescalm*, *proís*, *puja*, *romball*, *sardó*, *sirgar* i *xarxa* o *xàrcia*. Per al cas invers, vegeu D.-C. Hesseling, *Les mots maritimes empruntés par le grec aux langues romanes*, Amsterdam 1903.

¹⁰ La veu *escorpa* és un manlleu clar del grec skovrpaina (gr. mod. skorpivdi), cf. J. Coromines, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona 1980-1991, III, pàg. 553. L'antiguitat del terme interessa també la nostra recerca: el mateix Coromines, *op. cit.*, *ibid.*, n'esmenta un primer testimoniatge del 1361, a un document de Mallorca.

¹¹ Cf. P. Martino, "Un semitismo antico nel greco: βαβευς", *SSL* 28, 1988, 231-233, a propòsit d'un terme típic de les transaccions comercials, present a Esquil, Sòfocles i Plató a partir d'una llengua franca de base semítica, fenícia principalment.

¹² J.M. Nadal & M. Prats, *op. cit.*, pàg 379, citen els termes *calaix* < kalavqion, *codonyat* < kudwniakovn, *neret* < nhvri", *pampallugues* < pomfoluvga i *prestatge* < parastatikovn -caldría eliminar-ne *conquilla* < kogcuvlion-, però el llistat es pot ampliar encara, com veurem més

El punt de partença d'aquesta nota consisteix a posar en qüestió la capacitat d'un *sabir* per donar compte dels hel.lenismes registrats al català medieval. Però cal examinar prèviament si el context lingüístic permet de pensar unes relacions directes entre ambdues llengües, més enllà de les possibilitats d'una llengua franca.

2. Les tres vies de penetració dels hel.lenismes: la comunitat catalana, les relacions comercials, la literatura.

Haurem de referir-nos al context cultural i social en què es produiria l'aculturació de què parlem. Sabem que el domini català a l'Àtica i la Grècia central -el que els grecs denominen Catalanocràcia-, tot i la seva brevetat (1311-1394), va estar acompanyat de la introducció d'un seguit de disposicions legals que introduïssin bona part dels costums polítics i comercials de la metròpoli. Sabem també que l'arribada de les tropes dels almogàvers a aquesta zona de Grècia no va estar, en general, un episodi tan cruent com el dels anys inicials del periple de la *Companyia Catalana*, entre el 1303 i el 1311, quan van assolir tot de comarques a Anatòlia, Tràcia i Macedònia, inclòs el Montsant. La convivència de catalans i grecs, no sempre pacífica ¹³, va acusar igualment l'origen militar dels primers, de forma que no n'ha quedat una literatura particular, en una llengua o en l'altra, com sí que s'ha esdevingut als casos de la dominació francesa i sobre tot la italiana. Ultra la condició social i cultural, evidentment baixa, d'aquests pobladors

endavant. El mateix J. Coromines n'esmenta alguns, com ara *escolopendra*, *DECLC III*, pàg. 536, i *sarvatxo* (< sauravki), "Mots catalans d'origen aràbic", *Butlletí de Dialectologia Catalana* 24, 1936, reelaborat a *Entre dos llenguatges III*, Barcelona 1977, 68-177, pàg. 98.

¹³ El 1314 ha de ser el mateix Papa, Climent V, el qui escrigui al patriarca Nicolau per fer-lo intervenir en els excessos de violència comesos pels almogàvers no només contra els antics pobladors francs, ans també contra els membres del clero i contra les seves propietats, que saquejaven i incendiaven. Encara els anys 1380-1381, Dimitris Cidonis ha d'adreçar-se a l'arquebisbe catòlic de Tebes, Simó Atumà, queixant-se-li pel caràcter blasfem, la insolència i la violència dels catalans.

catalans de l'Hèl·lade, el seu nombre tampoc no afavoria una plena comunicació i integració amb els autòctons: es tractava només d'unes dues-centes famílies catalanoparlants, la major part d'elles a la capital del feu, Tebes. Això impossibilitava la celebració de matrimonis mixtos, que hauria comportat la ràpida dissolució de la comunitat catalana, i que només es produïen en casos excepcionals. Un d'ells afecta la ciutat de Livadià, que s'havia entregat a la Companyia sense lluita, i que arribà a guanyar-se un lloc preferent en l'estimació dels capitosts catalans. El règim feudal imposat a la població grega comprenia també la prohibició de posseir terres, i eren ben pocs els qui rebien permís per comprar i vendre finques, cases, bestiar i mobles. Ara bé, està documentat l'accés d'alguns grecs a la funció notarial. Coneixem els noms de Dimitris Rendis i Nicòlaos Macris a Atenes, els dels germans Nicòlaos i Costandinos Mavronicolas a Livadià, el de Cosmas de Dirraqui a Salona... Fins a quin grau era estès l'ús del català entre els grecs? Sembla lògic que la separació entre ambdues ètnies fes del coneixement del català un signe d'identitat exclusiu de les poques famílies benestants, avingudes a participar en la gestió dels feus del Casal d'Aragó.

Una segona via per a la penetració dels termes catalans, i molt profitosa per a la introducció dels hel·lenismes dins la nostra llengua, és la del comerç marítim. A ella es deu, evidentment, la presència d'un grup nombrós de manlleus grecs al lèxic de mariners i pescadors. A més a més, aquesta mena de contactes no deriva ben bé de l'ocupació catalana, sinó que arrenca de temps anteriors i es perllonga fins a les darreries del segle XV, si més no. Aquest comerç hèl·leno-català no té res a veure, com és lògic, amb el que haurien fet dues nacions lliures. Ben al contrari, estem parlant, almenys durant l'època de la Catalanocràcia, d'una potència militar mediterrània i d'un país asservit, fragmentat, incapaç d'exercir una autonomia política, ni econòmica, ni social. En aquest context, una de les mercaderies que els catalans obtenen a Grècia són els esclaus, producte de les seues incursions contra els territoris veïns, dominats pels venecians. Al port de

Livàdostro, al golf de Corint, atracaven els vaixells per carregar-hi esclaus grecs fins als ports de les Balears, Catalunya i el País Valencià. Es repetia, doncs, un trist procés que, molts segles abans, ja havia fet arribar centenars d'esclaus grecs a Roma. Ara bé, caldria saber el nombre i freqüència d'aquestes arribades d'esclaus, si hi havia dones entre ells, si un cop a les nostres terres podien formar famílies, quin tipus de feina feien, quina relació establien habitualment amb els seus amos, etc.

Finalment, tant la circulació de la literatura oral com la composició per escrit han pogut beneficiar-se del contacte amb la cultura grega. Poc o molt, aquest àmbit no hauria pogut romandre aliè als esdeveniments que intentem perfilar. Què se'n fa, si no, de l'Alfons d'Atenes que encara a inicis del segle XV copiava les obres de Galè? ¹⁴ Evidentment, no es tracta pas d'un grec. D'altra banda, al domini català corresponen també no només una profunda admiració per l'hel·lenisme; també s'hi situa una època de floriment d'Atenes, gairebé oblidada durant llargs segles, i que al llarg d'aquest segle XIV torna a donar mostres de vitalitat. El 1337, per exemple, el copista Dimitris Perulis s'ocupa en les obres d'Hesíode, Píndar i Teòcrit. Del coneixement de la literatura grega antiga i medieval, per molt migrat que fos, hem d'esperar que hi hagués alguna conseqüència.

Tot plegat, cap de les vies que hem examinat no ofereix perspectives gaire afalagadores, principalment per l'extrema dificultat per l'obtenció i posterior anàlisi de tota mena de dades. Tanmateix, totes tres contribueixen a confegir un perfil sociolingüístic més ric i interessant del que fa pensar una primera impressió. Per consegüent, creiem que existeix un marge per a la recerca, i que, tot i que la manca de

¹⁴ L'alt desenvolupament de la medicina a la cultura catalana dels segles XIV i XV, en bona part per la benèfica influència de jueus i àrabs, però també a conseqüència de la creació dels Estudis Generals de Lleida i Montpeller, no ha d'estar lluny de l'activitat desplegada a l'Atenes catalana: el 1339, i per encàrrec del metge Dimitris Clorós, el sacerdot Cosmas Càmilos feia ja còpies dels escrits mèdics antics.

referències ens obliga a dur una feina molt difícil i gens grata, els apunts que tot seguit encetarem serviran per reobrir la qüestió i per centrar-la d'acord amb nous afanys. L'objectiu d'aquesta nota no és, però, el de verificar la bondat d'una hipòtesi, ço és, la que postula l'existència d'una situació de bilingüisme entre dues llengües; més modestament, volem plantejar aquesta hipòtesi en termes versemblants, per tal com som conscients que no només no disposem dels materials necessaris per garantir plenament la certitud de la nostra teoria, ans tampoc no ens és permès d'esmerçar-hi l'esforç i la dedicació que mereix aquesta tasca. Ara bé, si la relació entre el grec i el català medievals no es correspon, simplement, amb un intercanvi indirecte mitjançant una llengua franca, sinó que neix del contacte regular dels respectius parlants, haurem d'esperar que els préstecs es produeixin en tots dos sentits. Altrament dit, als manlleus grecs del català els han d'acompanyar manlleus catalans del grec, com ha ocorregut amb d'altres llengües romàniques -i eslaves-¹⁵. Segonament, els manlleus no hauran d'estar limitats a uns camps semàntics concrets -exclusivament els de la llengua de la marineria i de la del comerç-, sinó que hauran d'estendre's a la pràctica totalitat de les activitats pròpies de la vida diària. Només si s'acompleixen ambdues condicions podrem parlar de bilingüisme hèl.leno-català.

La nostra recerca ha aconseguit d'arreplegar, com era esperable si es tractava d'un cas de bilingüisme, exemples de catalanismes al grec medieval, alguns dels quals han arribat a la parla actual. Molts d'aquests manlleus a la nostra llengua són considerats com a venecianismes per la filologia neogrega, el que exigeix una revisió completa del material en qüestió. Però el que volem subratllar és el fet que els manlleus, del grec al

¹⁵ Cf. M. Cortelazzo, "L'elemento romanzo nei portolano greci", *Bollettino dell'Atlas Linguistico Mediterraneo* 1, 1959, 215-221; *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Bologna 1970; H. Kahane & R. Kahane, "Les éléments byzantins dans les langues romanes", *Cahiers Ferdinand de Saussure* 23, 1966, 67-73; "Byzantium's Impact on the West: the linguistic Evidence", *Illinois Classical Studies* 6, 1981, 389-415; i "The Western Impact on Byzantin: the linguistic Evidence", *Dumbarton Oak Papers* 36, 1982, 127-153.

català i viceversa, afecten un gran nombre d'activitats, el que només pot derivar de la convivència continuada dels parlants d'ambdues llengües en un medi de clar bilingüisme.

Sabem també, gràcies als estudis de Coromines, que el català ha estat la llengua pont entre el grec i diverses llengües romàniques, com a prova de la importància que va assolir la relació a què ens estem referint ¹⁶. Un altre testimoni al respecte ho constitueix la presència de catalanismes als parlars mariners de les illes Jònies, també investigada per Coromines ¹⁷. Tenim també notícia, recordem-ho, de que determinats notaris i funcionaris grecs coneixien el català ¹⁸. Estem documentant, per consegüent, una doble interrelació entre les dues llengües, aquella que es dona a un nivell superior dins l'escala social, prop dels centres de poder i de l'administració de la justícia, i aquella altra que sorgeix del contacte regular dels parlants respectius a la vida diària; l'una es desenvolupa al si d'una cultura escrita i molt formalitzada, l'altra ho fa inserida dins una cultura on predominen els factors orals. La primera estaria més a prop d'un grec més arcaïtzant i pretesament purista, mentre que la segona ho estaria del demòtic. Totes dues relacions ens són mal conegudes encara, però la seua evidència històrica resulta irrefutable.

3. Algunes dades sobre els manlleus grecs del català.

¹⁶ J. Coromines, "Les relacions...", pàg. 180: *Es demostra que Catalunya és, com Itàlia, un dels centres d'irradiació del vocabulari grec entre els pobles veïns, sigui cap als països castellans i portuguesos, cap a les terres d'Oc i al nord de França, vers Sardenya i Sicília o àdhuc, en algun cas, al nord d'Àfrica o al cor d'Itàlia*. El mateix es pot dir del català com a llengua vehicular dels arabismes manlevats per moltes llengües romàniques.

¹⁷ J. Coromines, "Les relacions...", pàg. 178 i n. 1, esmenta la nota de G. Baist, "Katalanisches auf den Sporaden", *Revue Hispanique* 7, 20-21, on era recollit un text venecià de l'illa de Leros amarat de termes catalans.

¹⁸ J. Nadal & M. Prats, *op. cit.*, pp. 376-377, es fan eco d'aquesta circumstància, però sense donar-ne cap dada concreta.

La dificultat de la investigació que proposem, per a la qual són necessaris amplis coneixements i instruments lexicogràfics, no amaga l'interès que al nostre parer presenta el tema plantejat. Si atenem a la penetració dels hel.lenismes per la via literària, haurem de concloure que a primera vista no sembla que hagi estat una de molt productiva. La monumental *Crònica* de Ramon Muntaner, per exemple, dedica a la Companyia Catalana un bloc relativament extens, que ja va estar estudiat per Rubió i Lluch¹⁹. Tanmateix, no hem pogut reconèixer més que un sol exemple de veu grega que el nostre historiador utilitzés²⁰. El fet resulta més sorprenent si tenim en compte que Muntaner, a diferència de Desclot, és molt sensible a la introducció, per raons tant de verisme com ideològiques, de termes propis de les llengües parlades pels protagonistes dels fets, ço és, àrab, francès, italià i provençal²¹.

Molt diferent resulta el cas de la novel·la titulada *Història de Jacob Xalabín*, que presenta un petit nombre d'hel.lenismes. Es tracta de les veus *Amorat*, *mandil* i *quir*²². Dos d'aquests termes, *Amorat* i *mandil*, han creat autèntics maldecaps als estudiosos de la novel·la, principalment el segon. No es tracta tampoc, almenys al nivell lèxic, d'una presència gaire important, però sí almenys indicativa de que aquest text mereix un estudi

¹⁹ Cf. A. Rubió i Lluch, "Paquimeres i Muntaner", *Institut d'Estudis Catalans. Secció històrico-arqueològica. Memòries I*, 1927, 33-60. Vegeu també N. Iorga, "Ramon Muntaner et l'empire byzantin", *Rev. hist. du Sud-Est de l'Europe* 4, 1927, 325-355. La influència del historiadors grecs antics ha estat apuntada per J.M. Nadal & M. Prats, *op. cit.*, pàg. 436. Per a la confrontació entre els autors d'una i altra nació vegeu M. Morfakidis, "La presencia catalana en Grecia: relaciones entre griegos y catalanes según las fuentes", *Erytheia* 8, 1987, 217-231.

²⁰ Ens referim a la paraula *xor*, adaptació del vocatiu kuvr, forma bizantina apocopada del clàssic kuvrie (vocatiu), pronunciada amb un al·lòfon palatal que apunta a un dialecte pondi (al nord de la península de l'Anatòlia, zona que fou l'escenari de les primeres aventures de la Companyia Catalana).

²¹ J.M. Nadal & M. Prats, *op. cit.*, pp. 408-409.

²² La veu *Amorat* respon perfectament al grec jAmouravth, com *mandil* a manthvli i *quir* a kuvrie -vegeu al respecte la n. 20-. Contra l'equivalència de *quir* i kuvrio", V. Escrivà, "Jacob Xalabín: complex de cultura i el narrador", *Miscel·lània Sanchis Guarner I*, València 1984, 101-105, pàg. 103.

aprofundit. Amb la indicació que en fem volem tan sols deixar constància de l'existència d'aquest manlleus grecs.

En un procés invers, també a la literatura grega medieval podem registrar alguna petjada de la influència catalana. Prendrem a tall d'exemple el poema bizantí titulat *Gadavrou, luvkou kai ajloupou'' dihvghsi'' wjraiva, L'amena contalla de l'ase, el llop i la rabosa*, que constitueix la variant més popular d'un sol poema, que amb el títol *Sunaxavriou tou' timhmevnou gadavrou, L'hagiologi de l'ase gloriós*, presenta una versió més propera als gustos cultistes²³. La versió popular, *L'amena contalla...* recull un alt nombre de manlleus a d'altres llengües, en especial l'italià, com ja va assenyalar Krumbacher²⁴. Nosaltres hi hem registrat els termes *ojrdiniav* i *ojrdiniavzw*, *mpouvsoula*, *manouavli*, *bevrga*, *fourkivzw*, *mav*, *ajbizavr*, *boumpavrdai* *mprouvzinai*, *koutevlo*, *kontrapavnta*, *poutavna* i *frantziasmevnh*²⁵. Ara bé, al costat d'aquests manlleus cal afegir-ne tres de nostres, dos dels quals, el substantiu *tramountavna* i l'expressió *peÿr ponevnte*²⁶, han de procedir, sens dubte, del català de la marineria. El tercer terme, *mparavka*, *barraca*, sembla també prou clar²⁷. La datació d'aquest poema no es pot situar abans de mitjan segle XV segons Krumbacher²⁸, però tenim la impressió que el text és força més antic.

²³ L'edició més antiga és la de W. Wagner, *Carmina Graeca Medii Aevi*, Leipzig 1874, pp. 112-123 per a *L'hagiologi de l'ase gloriós* i 124-140 per a *L'amena contalla de l'ase, el llop i la rabosa*.

²⁴ K. Krumbacher, *Istoriva th'' Buzantinh'' Logotecniva'' II*, Atenes 1955 (= München 1897²), pàg. 895: (...) *Toÿ deuvteron brivqei ijtalikw'n levxewn (...) eij'' toÿ deuvteron poivhma euJrivsketai kaiÿ hJ tourkikhÿ levxi'' toufevki*.

²⁵ Vv. 147 i 399 *ojrdiniav*, v. 439 *ojrdiniavzw*, v. 155 *mpouvsoula*, v. 310 *manouavli*, v. 385 *bevrga*, v. 374 *fourkivzw*, vv. 384 i 529 *má*, v. 410 *ajbizavr*, v. 483 *boumpavrdai* (...) *mprouvzinai*, v. 494 *koutevlo*, v. 504 *kontrapavnta*, v. 509 *poutavna* i v. 510 *frantziasmevnh*.

²⁶ V. 162 *tramountavna*, v. 163 *peÿr ponevnte*.

²⁷ V. 253 *mparavka*.

²⁸ K. Krumbacher, *op. cit., ibid.*, situa el poema a la segona meitat del segle XV o inicis del XVI, a tot estirar.

4. Notes sobre els catalanismes del grec medieval.

Dèiem més amunt que, segons la nostra teoria del bilingüisme hel·leno-català, la lògica demana que registrem manlleus en tots dos sentits, i que no estiguin limitats a uns camps semàntics concrets, propis sempre de la llengua de la marineria -inclosos els sociolectes de pescadors i comerciants-. Presentem tot seguit un breu llistat de termes grecs -forçosament provisional i incomplet, és clar- que, al nostre parer, s'han d'entendre com a catalanismes. N'hem fet dos subgrups, el primer dels quals comprèn només els termes mariners.

a) propis de la llengua de la marineria:

El verb *ajkostavrw*, *apropar una embarcació al moll*, té per als autors grecs un origen italià ²⁹. Coromines, però, ens recorda que del terme català *acostar* no hi ha cap paral·lel a d'altres llengües romàniques fora de l'occità, el castellà i el francès, per bé que a aquestes tres llengües desapareix molt aviat ³⁰. La hipòtesi d'un manlleu català sembla altament probable.

El verb *ajmolavrw*, *atracar a un moll*, i, per extensió, *deixar anar*, *descarregar*, *soltar*, ha estat posat en relació amb el substantiu italià *molo* i amb un hipotètic verb **mollare* o **amollare* ³¹. Coromines, però, ha seguit la història del nostre *amollar* a partir del seu ètmon llatí i a través de les diverses llengües romàniques, i en conclou que

²⁹ N.P. Andriotis, *Etimologikov Lexikon th" Koinhv" Neoellhnikhv*", Salònica 1992³, pàg. 11.

³⁰ J. Coromines, *DECLC II*, pàg. 1000.

³¹ E. Kriaràs, *op. cit.*, I, pàg. 23; N.P. Andriotis, *op. cit.*, pàg. 16. Curiosament, B. Migliorini, a la seua *Storia della lingua italiana*, Firenze 1966³, pàg. 82, entén *molo* com un préstec grec.

es tracta d'un *derivat purament català (res de semblant ni en les llengües limitrofes)* ³². Falta, és cert, al català medieval, on trobem en canvi *mollar* ³³.

El terme *bovlt*, *volta*, està testimoniats al grec des de l'*Apòcop* de Bergadís, poema de finals del segle XIV o principis del XV, però tot fa pensar que es tracta d'una paraula comuna a la llengua de la marineria ³⁴. L'italià utilitza en aquests dos sentits, *girar* i, secundàriament, *passejar*, el substantiu *giro* i els seus derivats. Per consegüent, no és versemblant que *bovlt* sigui considerat un manlleu italià.

El substantiu *garbh* es correspon amb el nostre *garbí*, d'origen àrab, que a través del català va passar a d'altres llengües romàniques, entre les quals l'italià; ara bé, l'ús italià, que està testimoniats des d'un text pisà del segle XIII, ultra el caràcter de manlleu català, pertany a la llengua literària i no pas a la de la marineria ³⁵. Pel que fa a les observacions fetes per altres especialistes, Coromines nega rotundament l'origen italià i més exactament venecià del terme, present a tot de llengües romàniques a partir de l'àrab ³⁶.

El terme *ponevnt*, *ponent*, el mateix que la locució per *ponevnte*, *per ponent*, passa com a venecianisme per a Andriotis ³⁷. Però el terme és tan consuet de la marineria catalana, i tan desusat a la italiana, que se'ns fa ben difícil acceptar aquesta hipòtesi.

³² J. Coromines, *DECLC V*, pàg. 748.

³³ Citem-ne com a exemple la *Crònica* de Ramon Muntaner, 133.

³⁴ E. Kriaràs, *Lexiko th' Mesaiwnikh' Jellhnikh' Dhmwvdou* "Grammateiva", Salònica 1982-1994, *IV* pàg. 150, en cita com a primer testimoni l'*Apòcop* de Bergadís, v. 332: e[kaman bovlt lavmnota" k j e[swsan eij" thŸn fovssan, *van girar remant i van arribar a l'embarcador*.

³⁵ J. Coromines, *DECLC IV*, pàg. 362: (...) *en italià garbino és un terme literari i no popular*.

³⁶ J. Coromines, *DECLC IV*, pp. 362-363. Sí que s'ha d'admetre l'origen italià per al terme grec *maistravli*, *mestral*, el vocalisme del qual palesa amb claredat el del vocable venecià *maistral*.

³⁷ N.P. Andriotis, *op. cit.*, pàg. 289.

El terme *tramuntana*, *tramuntana*, constitueix per als lexicògrafs grecs un nou cas de manlleu italià³⁸. Val el que ja hem dit per a *ponevntn*", bo i remarcant, tanmateix, que el caràcter de terme comú a català, provençal i italià no lleva a la nostra llengua una condició capdavantera: així ho mostren l'ús abundós, l'antiguitat dels primers testimoniatges i l'extensió als camps toponímic i paremiològic³⁹.

b) pertanyents a la llengua diària:

El terme *karakovli*, *caragol*, no està documentat al grec medieval per Kriaràs, però sí per Andriotis al seu diccionari etimològic⁴⁰. Coromines va rebutjar la hipòtesi d'un manlleu català o italià perquè coneixia només la forma *karabovla*", utilitzada a les illes de l'Egeu -Amorgos, p.e.-⁴¹. Ens resta el dubte de si *karakovli* remunta efectivament als segles XIV, XV o, a tot estirar, primera meitat del XVI. En tot cas, es podria tractar tant d'un terme català com d'un d'italià.

El terme *karderivna*, *cadernera*, és exclusiu del català, l'occità i l'aragonès; a aquesta darrera llengua és general la forma *cardelina*, molt semblant també a les occitanes *cardairino* i *cardairina*, i a la dialectal *caderlina*, arcaisme conservat al català de Mallorca⁴². D'acord amb aquests testimonis, resulta diàfana l'existència d'una forma

³⁸ N.P. Andriotis, *op. cit.*, pàg. 371.

³⁹ J. Coromines, *DECLC V*, pàg. 840, on esmenta com a primera atestació la de Ramon Llull, *Llibre de les meravelles*, 27.16.

⁴⁰ N.P. Andriotis, *op. cit.*, pàg. 149, on relaciona el terme amb el turc *karakol*, el venecià *caraguol* i l'espanyol *caragol* (sic).

⁴¹ J. Coromines, *DECLC II*, pàg. 553: *Pel que fa al neogrec, seria tan problemàtic comptar-hi, com admetre-hi algun manlleu del català (per raons òbvies) o de dialectes italians, vista la manca d'autoctonisme o l'escàs abast dins d'aquests.*

⁴² J. Coromines, *DECLC II*, pàg. 387.

medieval **carderina*, segons que ho proposa Coromines ⁴³. Com al cas precedent, desconeixem la cronologia relativa a l'ús grec.

Els termes *matinavda*, *cançó de matinada*, *monevda*, *moneda*, *mouliavzw*, *mullar*, i *mponovra*, *de bonhora* -absents tots ells del lèxic de Kriaràs-, han estat considerats per Andriotis senglés italianismes ⁴⁴. Als dos primers casos, l'explicació és versemblant, sense que això exclogui la possible concurrència del català; en canvi, per a *mouliavzw* i *mponovra*, les reserves que ens mereix la hipòtesi del manlleu italià ens fan preferible el recurs a un origen català dels termes grecs.

El terme *mparavka*, *barraca*, present al grec modern amb la forma *paravgka*, ha estat indexat com a venecianisme per Kriaràs i Andriotis ⁴⁵. Recordem que el text que el registra té els inicis del segle XVI com a *terminus ante quem*. Ara bé, si tenim present, en primer lloc, l'origen català del terme, testimoniats des del 1249 -a un text de València, precisament- i manllevat després per la major part de llengües europees, i que, segonament, els primers testimonis italians no remunten més enllà dels segles XVII-XVIII ⁴⁶, la hipòtesi del préstec venecià s'esvaeix de seguida.

El terme *mpougavda*, *bugada*, està registrat al grec des de, si més no, el poema de Bertoldí ⁴⁷. Amb aquesta forma és conegut només per l'occità i el català, mentre que a

⁴³ J. Coromines, *DECLC II*, pàg. 383.

⁴⁴ N.P. Andriotis, *op. cit.*, pp. 201, 213 -venecianisme en diu, a aquests dos casos-, 214 i 221, respectivament.

⁴⁵ E. Kriaràs, *op. cit.*, XI, pàg. 100; N.P. Andriotis, *op. cit.*, pàg. 263.

⁴⁶ J. Coromines, *DECLC I*, pp. 667-672.

⁴⁷ E. Kriaràs, *op. cit.*, XI, pàg. 129; hi cita Bertoldí per l'edició d'A. Angelu, *Ai carievstatoi kai avxiai gevltwo" aplovthte" tou Mpertoldivnou*, Atenes 1988, pàg. 166, on apareix dues vegades, la primera amb l'accepció *pluvsimo tw n rouvcwn*, rentat de roba: *Den egivnh potev mpougavda opouv na mhn evbrenen*, *no hi ha hagut mai bugada que no ploqués*. El segon passatge presenta l'accepció *ta plumevna rouvca*, *la roba rentada*, dins la dita *mivan wvran kalhv na kavmei o hvlio*, *stegnwnvei civlie" mpougavde"*, *una hora ben bé que faci sol, mil bugades en renta*.

l'italià en registrem el masculí *bucato*. La veu grega, doncs, com el sard *bogada* o el calabrès *vucata*, ha de ser un manlleu català i no venecià, com sostenen Kriaràs i Andriotis ⁴⁸.

El terme *ntouvmppla*, *dobla*, lematitzat per Kriaràs com a *ntovmpla*, provindria segons l'estudiós grec de l'italià *dobla* o *dubla* ⁴⁹. Creiem molt dubtós aquest origen, en tant que cap moneda italiana no ha tingut aquest nom, mentre que tant la moneda com l'ús del terme estan garantits amb escreix per al català medieval ⁵⁰.

Finalment, el terme *ntrevto*", *dret*, el mateix que l'adverbi *ntrevta*, *tot dret*, presenta en grec una forma que no sembla derivar de cap parla italiana. Tot fa indicar que es tracta d'un manlleu propi dels parlars de Creta, on apareix, si més no, des del segle XVII ⁵¹.

Fins aquí el nostre recull lexicogràfic, que un primer atansament a la qüestió que ens ocupa aconsella de no fer més extens.

5. Conclusions.

La conclusió a què ens duu aquesta reflexió es pot resumir com segueix: tot i l'escassetat de l'evidència fins ara disponible, les dades al nostre abast suggereixen que no és pas dins l'àmbit de les llengües franques com es poden explicar moltes de les

⁴⁸ E. Kriaràs, *op. cit.*, XI, *ibid.* N.P. Andriotis, *op. cit.*, pàg. 222. Vegeu també H. Kahane, R. Kahane & A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana, Illinois Univ. Press, 1958, *s.u.*

⁴⁹ E. Kriaràs, *op. cit.*, XI, pàg. 303.

⁵⁰ J. Coromines, *DECLC III*, pp. 192-193.

⁵¹ E. Kriaràs, *op. cit.*, XI, pàg. 306.

relacions establertes entre el català medieval i el grec bizantí, ans dins una perspectiva molt diferent: la d'una situació de bilingüisme, afavorida pels contactes polítics, socials i comercials produïts al llarg dels segles XIII al XV. La historicitat d'aquests contactes ha hagut de veure's corresposta, al pla lingüístic, per una situació similar. En aquest sentit, a la parquedat dels testimonis extralingüístics s'afegeix la migradesa dels materials amb què pot comptar l'historiador de la llengua, catalana o grega. A desgrat d'aquest estat de coses, creiem plausible l'admissió de la hipòtesi que grec i català, bé en tant que llengües nadiues dels parlants respectius, bé en tant que llengües compartides per individus bilingües o díglotes, van conèixer al llarg dels segles XIV i XV un contacte directe. La confirmació d'aquesta teoria pertany a una recerca que no s'ha iniciat mai, però que ens agradaria d'haver encoratjat amb aquestes planes.